

Джерела та література

1. Гітарний оркестр [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://guitarmag.net/orchestra/> – Заголовок з екрана. – Дата звернення: 15.06.2018 р.
2. Гітарний оркестр Хірокі Нііборі [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.hago.org.uk/definitions/niibori.php> – Заголовок з екрана. – Дата звернення: 15.06.2018 р.
3. Дитер Хопф [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.musikwaren-hellweg.de/hopf/seiten-musikwaren-hopf/dieter-hopf.html> – Заголовок з екрана. – Дата звернення: 15.06.2018 р.
4. Київський оркестр гітаристів [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ardorfuerte.com.ua/proekty/kiievskij-orkestr/> – Заголовок з екрана. – Дата звернення: 15.06.2018 р.
5. Ніколаї Г. Ю. Розвиток музично-педагогічної освіти в Польщі (XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ніколаї Галина Юріївна. – К., 2008. – 571 с.
6. Сташевська І. О. Музична педагогіка Німеччини: історія, теорія, практика : монографія / І. О. Сташевська ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 560 с.
7. Університет музики і театру Грацу [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.kug.ac.at/kunstuniversitaet-graz.html> – Заголовок з екрана. – Дата звернення: 15.06.2018 р.

References

1. Ghitarnyj orkestr [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu : <http://guitarmag.net/orchestra/> – Zagholovok z ekrana. – Data zvernennja: 15.06.2018 r.
2. Ghitarnyj orkestr Khiroki Niibori [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu : <http://www.hago.org.uk/definitions/niibori.php> – Zagholovok z ekrana. – Data zvernennja: 15.06.2018 r.
3. Dyter Khopf [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu : <https://www.musikwaren-hellweg.de/hopf/seiten-musikwaren-hopf/dieter-hopf.html> – Zagholovok z ekrana. – Data zvernennja: 15.06.2018 r.
4. Kyjivskij orkestr ghitarystiv [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu : <http://www.ardorfuerte.com.ua/proekty/kiievskij-orkestr/> – Zagholovok z ekrana. – Data zvernennja: 15.06.2018 r.
5. Nikolaji Gh. Ju. Rozvytok muzychno-pedagoghichnoji osvity v Poljshhi (KhKh stolittja) : dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.01 / Nikolaji Ghalyna Jurijivna. – K., 2008. – 571 s.
6. Stashevsjka I. O. Muzychna pedagoghika Nimechchyny: istorija, teorija, praktyka : monografija / I. O. Stashevsjka ; Derzh. zakl. «Lughan. nac. un-t imeni Tarasa Shevchanka». – Lughansjk : Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2010. – 560 s.
7. Unversytet muzyky i teatra Ghracu [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu : <https://www.kug.ac.at/kunstuniversitaet-graz.html> – Zagholovok z ekrana. – Data zvernennja: 15.06.2018 r.

Коваленко А. С. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ГИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. В статье освещены возможности усовершенствования и перспективы развития отечественного гитарного образования. Рассмотрены причины отсутствия гитары в составе оркестра народных инструментов. Установлено, что отечественные гитаристы не имеют собственного музыкального коллектива для совместного музицирования. Предложено ввести в образовательные программы предмет «гитарный оркестр», представлена классификация его состава. Отмечено, что наибольшую популярность гитарный оркестр получил в Японии под руководством известного гитариста, преподавателя и дирижера Хироки Ниібори, коллектив был создан в 1960 г., а количество участников достигала 400 человек. Проанализирован опыт Киевского оркестра гитаристов, его репертуарные поиски. Для модернизации отечественного гитарного образования предлагается использовать опыт музыкально-прогрессивных европейских стран. Отмечено, что высокий уровень музыкальной культуры Германии существует благодаря высокой материальной поддержке со стороны государства. Установлено, что обучение гитаристов в Австрии проходит в одном структурном подразделении со струнными инструментами, специализации «концертный исполнитель» и «педагог» приобретаются на разных факультетах, предмет «ансамбль» Университета музыки и театра Граца может изучаться с гитарой в дуэте или трио, но при желании студента ансамбль можно создать с флейтой, скрипкой или любым музыкальным инструментом.

Ключевые слова: музыкальное образование; отечественное гитарное образование; усовершенствование отечественного гитарного образования; развитие отечественного гитарного образования; гитарный оркестр.

Kovalenko A. S. DEVELOPMENT PROSPECTS OF DOMESTIC GUITAR EDUCATION. The article highlights the opportunities for improvement and the prospects for the development of the domestic guitar education. The reasons for the lack of a guitar in the orchestra of folk instruments are considered. It is established that domestic guitarists do not have their own musical collective for joint music making. It is suggested to introduce the subject «guitar orchestra» into educational programs, the classification of its composition is presented. It is noted that the greatest popularity of the guitar orchestra was in Japan under the guidance of the famous guitarist, teacher and conductor Hiroki Niibori, the collective was created in 1960, and the number of participants reached 400 people. The experience of the Kiev guitarists' orchestra, its repertoire searches are analyzed. To modernize the domestic guitar education, it is proposed to use the experience of the music-progressive European countries. It was noted that

Germany's high level of musical culture exists thanks to high material support from the state. It is established that the training of guitarists in Austria takes place in one structural unit with string instruments, specializations «concert performer» and «teacher» are acquired in different faculties, the subject «ensemble» of the University of Music and the Graz Theater can be studied with a guitar in duo or trio, the desire of the student ensemble can be created with a flute, violin or any musical instrument.

Key words: *musical education; domestic guitar education; improvement of domestic guitar education; development of domestic guitar education; guitar orchestra.*

Стаття надійшла до редколегії 24.08.2018 р.

УДК 372.3/+373.2

Ірина Кузава, Наталія Ланевич

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті науково обґрунтовано й проаналізовано педагогічні умови підвищення ефективності громадянського виховання дітей дошкільного віку.

Встановлено, що виховання громадянина демократичного суспільства вимагає створення педагогічних умов, які б сприяли розвитку громадянських якостей дошкільників, а саме: використання народної творчості, традицій українського народу; наповнення змісту навчального матеріалу громадянським компонентом; підвищення професійної компетентності педагогів дошкільної освіти з питань громадянського виховання; гуманізація і демократизація педагогічної взаємодії, спрямована на забезпечення позитивного емоційного стану дітей; індивідуальний підхід, який передбачає вміння педагога бачити у кожній дитині особистість, визнавати за нею право на власні погляди, захоплення, інтереси.

Ключові слова: *педагогічні умови, громадянське виховання, громадянськість, діти дошкільного віку.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку української державності серед глобальних проблем, які висуває життя перед освітянами, є громадянське виховання особистості на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити усім громадянам рівні можливості для розвитку й застосування їхніх потенційних здатностей, досягнення суб'єктивно привабливих і водночас соціально значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соціально-психологічної потреби особистості – потреби у самовизначенні та самоствердженні.

Удосконалення практики громадянського виховання підростаючого покоління передбачає вивчення усіх соціальних факторів, що впливають на формування духовного обличчя особистості. Серед найважливіших з них є народні виховні традиції і звичаї, які становлять основу громадянського виховання у народній педагогіці. Однак, реалії сьогодення змушують переглянути ці основи, оскільки вони хоча й не втратили своєї цінності, але не відповідають новим умовам сучасної дійсності, потребуючи удосконалення процесу формування та виховання громадянина.

Дошкільний вік є найбільш сприятливим для формування громадянських рис особистості. Завдання педагогів – формування дитини як громадянина України, гармонійно розвиненої, рівноправної, національно свідомої особистості. З огляду на сказане вище актуальними є наукове обґрунтування і практичне забезпечення нової, за своєю сутністю, системи громадянського виховання, мета якого – сформувати у дітей дошкільного віку комплекс громадянських якостей, глибокого розуміння ними належності до українського народу, до своєї Батьківщини, внутрішньої потреби й готовності відстоювати та захищати її інтереси, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення української держави.

У наш час відбувається активний розвиток демократизації держави, а громадянське виховання є одним із найважливіших завдань, які розв'язує система освіти. Формується

національна демократична держава, і однією з передумов її існування є лояльний до держави громадянин, що дотримується демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці.

У цих умовах система виховання й освіти молодого покоління дедалі більше орієнтується на гуманізацію, прищеплення маленьким громадянам загальнолюдських і національних цінностей, покладених в основу прав і свобод людини й громадянина. Першоосновою демократичного ладу є людина, а її життя, честь, гідність, права та свободи – найвищі соціальні цінності. Саме тому формування активної життєвої позиції громадян стає одним із головних завдань національної освіти будь-якої соціальної незалежної, демократичної та правової держави.

Удосконалення практики громадянського виховання підростаючого покоління передбачає вивчення усіх соціальних факторів, що впливають на формування духовного обличчя особистості. Серед найважливіших з них є народні виховні традиції і звичаї, які становлять основу громадянського виховання у народній педагогіці. Однак, реалії сьогодення змушують переглянути ці основи, оскільки вони хоча й не втратили своєї цінності, але не відповідають новим умовам сучасної дійсності, потребуючи удосконалення процесу формування та виховання громадянина.

Дошкільний вік є найбільш сприятливим для формування громадянських рис особистості. Завдання педагогів – формування дитини як громадянина України, гармонійно розвиненої, рівноправної, національно свідомої особистості. З огляду на сказане вище актуальними є наукове обґрунтування і практичне забезпечення нової, за своєю сутністю, системи громадянського виховання, мета якого – сформувати у дітей дошкільного віку комплекс громадянських якостей, глибокого розуміння ними належності до українського народу, до своєї Батьківщини, внутрішньої потреби й готовності відстоювати та захищати її інтереси, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що процес громадянського виховання підростаючого покоління широко і різнобічно обґрунтований в теорії і практиці. Зокрема, психолого-педагогічні основи громадянського виховання підростаючого покоління висвітлено у працях М. М. Аплетаєва, М.І. Болдирєва, О.В. Беляєва, Р.Г. Гурова, І. С. Кона, І. С. Мар'єнко, Л.Б. Момотюк, Л. О. Рехтети та ін. Соціально-педагогічні проблеми громадянськості, моральності та культури відображено у працях М.І. Аполонова, Ш. А. Амонашвілі, Б. Г. Ананьєва, Л.І. Божович, М.І. Богомоллова, О.В. Ковальова та ін. Роль сім'ї у формуванні справжнього громадянина своєї батьківщини проаналізовано у працях О.С. Гаманіна, О.Д. Жарикова, І. Я. Ільїна, Б.Т. Лихачова, В.О. Сухомлинського тощо.

Мета статті: визначити та науково обґрунтувати педагогічні умови підвищення ефективності громадянського виховання дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Найважливішим, самобутнім і неповторним періодом у становленні особистості є дитинство. В цей час формується оцінка дитиною свого "Я", яка є регулятором її моральної поведінки, лежить в основі знань про свої права та обов'язки, на ній ґрунтуються такі почуття, як відповідальність, сором, провина, совість тощо. Тому, на нашу думку, саме в цей період потрібно починати підготовку дитини до життя, неабияку увагу приділяючи громадянському вихованню.

Виховання громадянських якостей у дошкільників передбачене "Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні" [1]. Так, одним із показників життєвої компетентності дошкільника є формування комплексу уявлень дитини про держави, народи, нації, суспільство як узагальнені категорії, розуміння себе громадянином.

Дитина повинна вміти вільно володіти такими поняттями, як назва держави, розуміти, що Україна – це її рідна країна, знати столицю та великі міста України, розповісти про державні символи (впізнавати прапор України, знати гімн), шанувати традиції рідного краю.

Проблема громадянського виховання дошкільників переростає у проблему громадянського виховання нації, яка з кожним днем набуває все більшої актуальності.

У “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” зазначено, що актуальність громадянського виховання особистості в сучасному українському суспільстві значною мірою зумовлюється потребою державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити усім громадянам рівні можливості для розвитку і застосування їхніх потенційних здібностей, досягнення суб’єктивно привабливих і водночас соціально значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соціально-психологічної потреби у самовизначенні та самоствердженні [3].

Актуальність громадянського виховання в нашій країні зумовлюється водночас процесом відродження нації. Для України, яка є поліетнічною державою, громадянське виховання відіграє особливо важливу роль ще й тому, що воно покликане сприяти формуванню соборності України, що є серцевиною української національної ідеї. Саме на базі демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянського виховання, можливе об’єднання різних етносів і регіонів України задля розбудови й удосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

Ці процеси вимагають формування громадянської культури. Важливу роль у цьому плані відіграють усі ланки системи освіти загалом і громадянська освіта та виховання, зокрема. Питання громадянського виховання на сучасному етапі є надзвичайно актуальним із багатьох причин. По-перше, це рух українського суспільства до громадянського, відкритого «європейського суспільства»; по-друге – сучасне становище дітей в Україні; по-третє – зміна ставлення до дітей, до культури дитинства.

Помітна й негативна тенденція у соціально-педагогічній ситуації: традиційні духовні цінності та ідеали змінено на цінності та ідеали зарубіжної масової культури, особистісні інтереси стали протилежні суспільним, а патріотичні ідеали поступово втрачають соціальну значущість.

Громадянськість як інтегративна якість поєднує у собі громадянську відповідальність, уміння поєднувати та підпорядковувати особисті інтереси з суспільними, уміння усвідомлено та самостійно здійснювати свій вибір, гуманізм, патріотизм, етнічну толерантність тощо. Кінцевим її результатом є формування соціально активної особистості.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення передового педагогічного досвіду, були визначені *психолого-педагогічні умови* підвищення ефективності громадянського виховання дітей дошкільного віку: широке використання народної творчості, традицій українського народу; забезпечення позитивного емоційного стану дошкільників; врахування їх вікових особливостей; індивідуальний підхід до вихованця, що ґрунтується на вмінні вихователя бачити у кожній дитині особистість, визнавати за нею право на власні погляди, захоплення, інтереси, забезпечення активної позиції дітей у процесі вирішення складних питань суспільного життя.

Дітям ще не доступні поняття «держава», «суспільство», «Батьківщина», але вони вже відчують почуття прихильності до звичного середовища існування, цікавляться родичами, культурою своєї місцевості, включаються у побутову діяльність свого народу. Ось чому базою для розвитку громадянської активності дітей дошкільного віку є культура рідного краю, а змістом – громадянське виховання.

Однак, неможливо виховувати повагу та гордість до того, про що діти не мають жодних уявлень. Відповідно, саме формування передбачає більш детальне знайомство дітей дошкільного віку з символами України. Тому необхідні додаткові заняття для їх підготовки для ознайомлення з поняттями Державний герб, Державний прапор, Державний гімн.

Як свідчить практика, вихователь має так організувати знання про рідний край, щоб викликати інтерес у дошкільників, розвинути допитливість. Емоційному сприйманню докільля сприятимуть музика, образотворче мистецтво та слово педагога.

Під час прогулянок до лісу, парку, річки вихователь вчить дітей бачити красу навколишнього світу та бережливе ставлення до нього. А це, у свою чергу, сприяє збагаченню та стимулюванню дитячої художньої творчості.

Важливою умовою громадянського виховання є організоване спостереження за довкіллям (як працюють люди, які у них складаються трудові стосунки і т.п.). Тут доцільно продемонструвати дошкільникам основні права та обов'язки людини: право на працю, на відпочинок, освіту, жити в дружбі тощо.

Ігри та заняття також сприяють вирішенню завдань громадянського виховання. Адже гра, яку почали діти після спостереження за трудовим процесом та під впливом творів мистецтва, може у подальшому перерости у цікаву тривалу діяльність, у якій вони зможуть застосувати власні знання та набутий життєвий досвід.

Однією з головних умов громадянського виховання дошкільників є залучення їх трудової діяльності, в основі якої лежить бажання виконати щось для колективу своїх однолітків, дитячого садка тощо. Однак, діти не завжди знають, що і як виконувати. Тому вихователь має всіляко допомагати їм і заохочувати. Зокрема, діти старшого дошкільного віку можуть самостійно виконувати постійні трудові доручення, привчаючись до усунення недоліків і т.п. Дієвими засобами тут є похвала, заохочення.

З метою розуміння дошкільником значення результатів людської праці, вихователю варто розповідати та показувати, як, наприклад вирощують хліб і т. д.

Старші дошкільники вже здатні приймати активну участь у захисті природи, доглядати за тваринами, працювати на городі, вирощувати квіти тощо. Тут важливим є поєднання бережливого ставлення до природи з вихованням любові до рідного краю, бажанням працювати спільно з дорослими (озеленення, прибирання території і т.п.).

При знайомстві з рідним містом доцільно проводити цільові прогулянки на теми: «Святова вулиця», «Передноворічне місто», «Новий сквер» тощо.

Також дошкільники усіх вікових груп у відповідності зі своїми можливостями приймають участь у підготовці свят, розваг, присвячених природі рідного краю.

Важливою умовою громадянського виховання є зв'язок закладу дошкільної освіти з родиною. У цій взаємодії дитячий садок має спиратись на батьків не лише як на помічників, але й як на рівноправних учасників формування дитячої особистості. Адже саме батьки власним прикладом демонструють дитині, що неї покладають надії не лише рідні, а й суспільство, країна. Уже в 5-6 років дошкільник має знати, що всі йому близькі люди працюють, що держава надає допомогу дітям, хворим, інвалідам. На цій основі у формуватиметься усвідомлена відповідальність перед своїм народом як майбутнього громадянина. Цьому сприяють бесіди з дітьми, які розкривають красу людських вчинків.

Як зазначав В.О. Сухомлинський, «... готуючись до бесіди про громадянськість, варто всіма силами своєї душі досягнути зміст того, про що буде розповідатись, глибоко усвідомити сутність громадянської краси, подвигу» [4].

У дитячому садку така робота має свою специфіку, зумовлену особливостями психіки дошкільників. У них переважає наочно-образне, конкретне мислення, емоційне сприйняття навколишнього, але при цьому відсутнє повною мірою «почуття історії». У набутті досвіду їм необхідно спиратися на конкретні образи людей, подій. Неоціненною допомогою тут може стати історичний потенціал народу, втілений у героїчних образах, пам'ятки культури, географічних пунктах, пов'язані з важливими історичними подіями. Наявність конкретного образу для наслідування є умовою для самопізнання, для особистісної ідентифікації дошкільника.

Нові пріоритети розвитку дошкільної освіти зумовлюють створення адекватних педагогічних умов, які б сприяли успішній реалізації виховного процесу, спрямованого на формування громадянськості дошкільників.

Важливою умовою ефективності громадянського виховання виступає прогнозування результатів виховного впливу, тобто громадянської вихованості дошкільників.

Визначені психолого-педагогічні умови дозволили виокремити провідні *напрями організації громадянського виховання*:

- використання видів діяльності, які характеризуються поглибленням та розширенням соціальної діяльності дошкільників;

- удосконалення внутрішньої структури груп, організації дійового самоврядування, створення системи постійних та тимчасових доручень для всіх дітей.

У ході *основного* етапу робота з громадянського виховання дошкільників була спрямована на:

- систематичне поглиблення інформованості дітей з різних питань соціально-політичного життя нашої країни;
- виховання стійкої потреби в активній громадській діяльності;
- виховання патріотичних, правових, гуманних почуттів;
- спрямування всієї системи виховної діяльності на підвищення рівня громадянської вихованості дошкільників.

Крім того, проводилася індивідуальна робота, особливо з дітьми, що мали низький рівень громадянської вихованості. Належна підтримка з боку експериментатора допомагала дошкільникам подолати внутрішні суперечності, сприяла покращенню їхніх стосунків із однолітками, позитивно впливала на формування у них громадянських якостей.

У дослідженні було враховано положення про те, що організація цілеспрямованої і планомірної роботи з громадянського виховання дошкільників можлива за умови належної підготовки педагогічного колективу. У цьому контексті встановлено, що оволодіння педагогами програмою семінару, систематичне звернення до педагогічної діагностики і категоріально-понятійного апарату громадянського виховання дає їм змогу оптимально планувати навчально-виховний процес, спрямований на формування громадянськості своїх вихованців, науково діагностувати, прогнозувати й коригувати його результати.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, результати дослідження дали змогу визначити наступні *педагогічні умови*: використання народної творчості, традицій українського народу; наповнення змісту навчального матеріалу громадянським компонентом; підвищення професійної компетентності педагогів дошкільної ланки освіти в галузі громадянського виховання дошкільників; гуманізація і демократизація педагогічної взаємодії, спрямована на забезпечення позитивного емоційного стану вихованців; індивідуальний підхід тощо.

Джерела та література

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богущ А. М., Беленька Г. В., Богиніч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. – К.: Видавництво, 2012. – 26 с..
2. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: Науково-методичний посібник / Науковий редактор О.Л. Кононко. – К.: Редакція журналу "Дошкільне виховання", 2003. – 243 с.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.calameo.com/books>
4. Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибр. твори: В 5-ти. – К.: Рад. школа, 1997. – Т. 3. – 670 с.

References

1. Bazovy`j komponent doshkil`noyi osvity` / Naukovy`j kerivny`k: A. M. Bogush, dijsny`j chlen NAPN Ukrayiny`, prof, d-r ped. nauk; Avt. kol-v: Bogush A. M., Byelyen`ka G. V., Boginich O. L., Gavry`sh N. V., Doly`nna O. P., Il`chenko T. S., Kovalenko O. V., Ly`senko G. M., Mashovecz` M. A., Ny`zkovs`ka O. V., Panasyuk T. V., Pirozhenko T. O., Ponimans`ka T. I., Sidel`nikova O. D., Shevchuk A. S., Yaky`menko L. Yu. – K.: Vy`davny`chtvo, 2012. – 26 s..
2. Komentar do Bazovogo komponenta doshkil`noyi osvity` v Ukrayini: Naukovo-metody`chny`j posibny`k / Naukovy`j redaktor O.L. Kononko. – K.: Redakciya zhurnalu "Doshkil`ne vy`hovannya", 2003. – 243 s.
3. Konceptsiya gromadyans`kogo vy`hovannya osoby`stosti v umovax rozvy`tku ukrayins`koyi derzhavnosti [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <https://ru.calameo.com/books>
4. Suxomly`ns`ky`j V. O. Narodzhennya gromadyany`na // Vy`br. tvory`: V 5-ty`. – K.: Rad. shkola, 1997. – T. 3. – 670 s.

Кузава Ирина, Ланевич Наталия. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. В статье